

Biosférické rezervácie na Slovensku v začarovanom kruhu?

Peter Urban, Lucia Miňová

Roku 2021 sme si pripomenuli 50. výročie jedného z najvýznamnejších medzivládnych programov Spojených národov pre výchovu, vedu a kultúru (UNESCO)

Človek a biosféra (Man and the Biosphere Programme, MAB), ktorého základným mottom je harmonický vzťah človeka a prírody.

Denný motýľ modráčik čiernoškvrnný (*Maculinea arion*) je, podobne ako aj ďalšie motýle z rodu *Maculinea*, ohrozený najmä nevhodným manažmentom lokalít, na ktorých sa vyskytuje. Foto Peter Potocký

Pri pohľade z Jasenového vrchu púta legendárna Poľana svojou charakteristickou siluetou s Prednou a Zadnou Poľanou. Lesy pokrývajúce vrcholovú časť pohoria a typické lazy na úpätí tohto stratovulkánu, podmienili charakteristický vzhľad podpolianskej krajiny. Foto Lucia Minova

V praxi sa realizuje prostredníctvom Svetovej sústavy biosférických rezervácií (rezerv biosféry) (World Network of Biosphere Reserves – WNNR). Sú to medzinárodne uznávané modelové územia suchozemských, pobrežných, či morských ekosystémov, alebo ich kombinácia. Okrem cennej biodiverzity obsahujú tiež príklady harmonických vzťahov medzi prostredím a obyvateľstvom, žijúcim v ich území a udržateľným spôsobom života zachovávajú a umocňujú prírodné a kultúrne zdroje úzko späté s typom a špecifikami danej krajiny. Zároveň majú slúžiť dlhodobému výskumu a monitoringu. Svetová sústava BR k 1. 1. 2024 zahŕňa 738 lokalít v 134 štátoch sveta, vrátane 22 cezhraničných území, prezentujúcich pestrú mozaiku ekosystémov, kultúr a národov. V súčasnosti zaberajú 5 % zemského povrchu.

Každá biosférická rezervácia má tri základné funkcie:

- ochrannú – s dôrazom na ochranu a zachovanie biologickej a kultúrnej diverzity na všetkých úrovniach;
- rozvojovú – zameranú na podporu zabezpečenie hospodárskeho a ľudského rozvoja územia, ktorý je spoločensko-kultúrne a ekologicky udržateľný;
- funkciu logistickej podpory – zahŕňajúcu podporu názorných ukázkových projektov, environmentálneho vzdelávania a výchovy, výskumu a monitorovania vo vzťahu k miestnym, štátnym, regionálnym a svetovým problémom ochrany a udržateľného rozvoja.

Tieto funkcie zabezpečuje ich zónovanie, na základe ktorého má každá biosférická rezervácia tri zóny:

- jadrovú – určenú na dlhodobú ochranu v súlade so zámermi ochrany prírody v biosférickej rezervácii jadrové územie by malo byť dostatočne veľké aby naplnilo poslanie BR;
- nárazníkovú – obklopujúcu jadrové územie, alebo k nemu prilieha – môžu sa v nich vykonávať len činnosti zlučiteľné so zámermi ochrany prírody;
- prechodnú – presadzujú a rozvíjajú sa v nej postupy udržateľného hospodárenia s prírodnými zdrojmi.

História programu v kocke

Vývoj Medzivládneho programu MAB a sústavy BR bol riadený stretnutiami expertov z celého sveta počínajúc zasadnutím pracovnej skupiny MAB v roku 1974. O osem rokov neskôr sa konal prvý medzinárodný kongres biosférických rezervácií v Minsku, ktorý viedol k vypracovaniu akčného plánu pre biosférické rezervácie. Ďalším medzníkom sa stal rok 1995, kedy sa konala druhá medzinárodná konferencia o biosférických rezerváciách v Seville. Medzinárodné podujatie začalo ich novú éru. Program postupne prešiel ďalšími výnimočnými zmenami, ktoré na základe získaných skúseností a praxe formovali jeho víziu a pravidlá implementácie v členských štátoch. Za zmienenie stojí Madridský akčný plán (2008), ktorý sa zameriava na využitie strategických výhod

sevillských nástrojov. Definuje biosférické rezervácie ako hlavné medzinárodne významné územia určené pre udržateľný rozvoj v 21. storočí.

V súčasnosti je platný Limský akčný plán (2016), kladúci dôraz na prospech spoločnosti, ktorý je v súlade s biosférou. Jeho zámerom je dosiahnuť ciele udržateľného rozvoja a implementáciu Agendy 2030 prostredníctvom biosférických rezervácií ako modelov udržateľnosti.

V júni 2017 Medzinárodná koordináčna rada Programu MAB zaviedla proces excelentnosti, posilnenia i zlepšenia kvality, ktorého cieľom je zlepšiť dôveryhodnosť a kvalitu svetovej sústavy biosférických rezervácií a pomôcť členským štátom stanoviť požadované normy pre svoje územia tak, aby boli funkčné a spĺňali stanovené kritériá.

Pohľad späť

Na Slovensku boli ako biosférické rezervácie postupne uznané Slovenský kras (1977), Poľana (1990), Východné Karpaty (1992) a Tatry (1992). BR Tatry bola vyhlásená ako bilaterálna biosférická rezervácia a BR Východné Karpaty sa v roku 1998 stala prvou trilaterálnou BR na svete. Všetky štyri BR sa prekrývajú s osobitne chránenými územiami (3 sú národným parkom a 1 chránenou krajinou oblasťou).

Ich vznik a vývoj prebiehal do konca roku 1992 v rámci Československa, ktoré sa do programu MAB zapojilo

Zmeny využívania krajiny, najmä intenzifikácia poľnohospodárstva a upúšťanie od extenzívneho chovu hospodárskych zvierat na pasienkoch sa negatívne prejavujú aj na populáciách vstavača obyčajného (*Anacamptis morio*). Foto Peter Potocký

Súčasná Národná prírodná rezervácia Havešová, zriadená ešte v roku 1964 na ochranu pralesovitých bukových porastov, je súčasťou národného parku Poloniny, Biosférickej rezervácie Východné Karpaty, ako aj lokalitou svetového dedičstva Staré bukové lesy a pralesy Karpát. Foto Lucia Minova

v roku 1971 a jeho riadenia sa ujala Československá akadémia vied. Vtedajší Československý národný komitét MAB pôvodne uprednostnil nomináciu území, v ktorých okrem prírodných ekosystémov a príkladov ich šetrného využívania existovali tiež necitlivé strety medzi civilizáciou a prírodou. Dôraz sa kládol na okolnosti, či má zvolená oblasť odborný potenciál pre ekologický výskum a realizáciu ochrannárskych opatrení, resp. či má tiež odborníkov, ktorí by sa mohli zapojiť do nadväzných medzinárodných aktivít (Jeník 1996). Preto boli ako prvé BR v Českej republike navrhované Křivoklátsko a Třeboňská panva a na Slovensku CHKO Malá Fatra a CHKO Slovenský kras. Po schvaľovacích procedúrach na národnej úrovni i v ústredných orgánoch MAB vyhlásil generálny riaditeľ UNESCO 1. marca 1977 tri prvé biosférické

rezervácie v Československu: Křivoklátsko, Třeboňsko (obe sa ešte predtým stali CHKO) a Slovenský kras, ktorý bol v tom čase CHKO (Jeník 1996, Vološčuk 2013). Ako ďalšie územia sa pripravovali BR Šumava a BR Poľana, vyhlásené v roku 1990. V roku 1991 bol vypracovaný akčný plán pre biosférickú rezerváciu Poľana na roky 1993–1997 (Slávik & Guziová 1991), ktorý bol prvým akčným plánom v Československu a stal sa vzorovým aj pre ďalšie biosférické rezervácie (Fabriciusová & Slávik 2010).

V roku 1992 boli ako biosférické rezervácie uznané Východné Karpaty a Tatry. Vzhľadom na ukončenie činnosti česko-slovenskej komisie k 31. decembru 1992 bola na základe Uznesenia Vlády Slovenskej republiky číslo 6 z 12. januára 1993, pri Ministerstve zahraničných vecí SR zriadená Slovenská komisia

pre UNESCO. Dňa 9. marca 1993 bol Výkonným tajomníkom Slovenskej komisie pre UNESCO inaugurovaný Slovenský výbor pre program UNESCO Človek a biosféra ako poradný orgán ministra zahraničných vecí. Za jeho členov boli menovaní vedeckí pracovníci zo Slovenskej akadémie vied a univerzít, zástupcovia odborných organizácií pre ochranu prírody, ústredných orgánov štátnej správy zodpovedných za ochranu životného prostredia, lesné hospodárstvo a vedu. Výbor kontinuálne nadviazal na aktivity Československej komisie pre spoluprácu s UNESCO a zároveň sa prihlásil aj k novej orientácii tohto programu, ktorá sa začala formovať v deväťdesiatych rokoch minulého storočia pod vplyvom vývoja medzinárodnej environmentálnej agendy.

Vláda Slovenskej republiky uznesením číslo 338 z 12. apríla 1994 schválila návrh na zabezpečenie medzinárodných programov UNESCO v SR a uvedeným rezortom uložila úlohu „vytvárať priebežne podmienky na realizáciu medzivládneho programu Človek a biosféra“ (Vološčuk 1998). Hoci sa na biosférické rezervácie vzťahujú záväzky prijaté Slovenskou republikou, až do roku 2014 nepredstavovali žiadnu národnými právnymi predpismi ustanovenú kategóriu chráneného územia. Až v zmysle § 28b ods. 1 zákona č. 543/2002 Z. z. o ochrane prírody a krajiny v znení neskorších predpisov, sú biosférické rezervácie územiami medzinárodného významu.

Rezervy biosféry nie sú len o ochrane prírody

Od počiatku bola hlavná pozornosť v biosférických rezerváciách venovaná najmä ich ochrannej funkcii, pričom ostatné dve, najmä rozvojová, zaostávali nielen v oblasti monitoringu, ale aj propagácie a komunikácie s verejnosťou. Široká verejnosť ich v dôsledku neznalosti poslania a významu biosférických rezervácií často vnímala a vníma ako ďalšiu kategóriu chráneného územia, vrátane s tým

Tabulka: Biosférické rezervácie UNESCO na Slovensku

BR	Rok vyhlásenia	Výmera (ha)				Poznámka
		celková	jadrová zóna	nárazníková zóna	prechodná zóna	
Slovenský kras	1977	74 480	8 857	23 395	42 228	Cezhraničná – bilaterálna (SK, HU)
Poľana	1981	24 158,23	1 332,70	6 418,53	16 407	
Východné Karpaty	1992	40 689,92	2 628,08	14 481,37	23 580,47	Cezhraničná – trilaterálna (SK, PL, UA)
Tatry	1993	101 819,05	41 843,84	31 903,82	28 071,39	Cezhraničná – bilaterálna (SK, PL)

súvisiacich obmedzení, či zákazov. Navyše regióny, v ktorých sa tieto územia nachádzajú, sú v mnohých prípadoch manažované konfliktným spôsobom rôznych záujmových skupín, pričom dochádza k vzdávaniu sa od pôvodného konceptu BR.

V súčasnosti pri implementácii Programu MAB absentuje kompletná podpora zo strany štátu. Chýba podrobnejšie určenie pôsobnosti biosférických rezervácií a ich kompetencií vo vzťahu k ostatným subjektom v ich územiach, ako aj určenie ich inštitucionálnej samostatnosti. Správu BR koordinuje Štátna ochrana prírody Slovenskej republiky v Banskej Bystrici. V minulosti neboli oficiálne riadené žiadnou inštitúciou, ale v praxi ich činnosť koordinovala územne príslušná správa veľkoplošného chráneného územia. Situácia sa mierne skomplikovala prijatím právnej subjektivity národných parkov od 1. apríla 2022. Nové poznatky a skúsenosti preto nevyhnutne vedú k tlakom na zmenu nielen v legislatíve, ale aj v manažovaní BR a hľadaní alternatív pre financovanie ich aktivít.

Kým na globálnej úrovni sú BR uznávané ako medzinárodne významné územia, na našej národnej úrovni nie je zohľadnené, že z tohto postavenia vyplývajú aj povinnosti a úlohy, ktoré musia splniť, aby si mohli zachovať svoje prominentné postavenie, zabezpečujúce vysoký potenciál pre rozvoj regiónov.

Hoci každých 10 rokov dochádza k periodickému hodnoteniu biosférických rezervácií, je otázne, akým spôsobom sa dá v súčasnosti hodnotiť ich ekonomický a sociálny rozvoj, ak ciele v týchto oblastiach nie sú jednoznačne stanovené a pracovníci zodpovední za tvorbu hodnotiacich správ nie sú odborníkmi v tejto oblasti (Vitálišová *et al.* 2021).

Príbeh Poľany, alebo všetko zlé je na niečo dobré

Pôvodná BR Poľana sa prekrývala s rovnomennou CHKO, ktorá predstavuje jedno z najmenej urbanizovaných veľkoplošných chránených území na Slovensku s minimálnym osídlením. Preto Medzinárodná koordináčna rada Programu MAB v periodickom hodnotení BR Poľana za roky 2000–2010 vytkla tomuto územiu nedostatok obyvateľstva (malý podiel územia s vplyvom človeka na prírodu). Po upozornení prebehli viaceré inovatívne zmeny v manažmente územia, ktoré mu pomohli zachovať si status biosférickej rezervácie.

Predovšetkým sa vďaka korektnej komunikácii vybuďovala dôvera miestnych stakeholderov voči manažmentu Správy CHKO Poľana. Ich ochota

Východné Tatry ako geomorfologický podcelok pozostávajú z Vysokých a Belianskych Tatier, ktoré oddeľuje Kopské sedlo.
Foto Peter Urban

Horec Clusiov (*Gentiana clusii*) s nápadnými a fotogenickými modrými kalichmi rastie aj na vápencových skalách, či v skalných štrbinách Belianskych Tatier. Foto Peter Urban

spolupracovať a záujem o program MAB vyústil do projektu „Príroda ľuďom – ľudia prírode“, ktorý realizovalo Občianske združenie OZ Pronatur spoločne so Správou CHKO Poľana v roku 2014. Jeho aktivity priniesli mnohé inovácie, vrátane vytvorenia Koordináčnej rady BR Poľana. Tá dnes plnohodnotne vytvára priestor pre spoločné rozhodovanie o víziách a cieľoch BR. Koordinuje

všetky aktivity v území tak, aby prispeli k miestnemu ekonomickému rozvoju územia, avšak nie na úkor jeho prírodných hodnôt. Je zložená s cieľom rovnomerného naplňania všetkých troch funkcií BR. Jej členmi sú najmä vlastníci, užívatelia, podnikatelia, obyvatelia, primátori a starostovia, ako aj predstavitelia kultúrnych, vedeckých a mimovládnych organizácií, pôsobiach v BR. Od

Endemický a reliktný kamzík vrchovský tatranský (*Rupicapra rupicapra tatrica*) je vlajkovým druhom národných parkov aj biosférických rezervácií na slovenskej i poľskej strane Tatier. Foto Peter Urban

3. augusta. 2022 má vlastnú právnu subjektivitu vo forme občianskeho združenia. V území sa pracuje na udržiavaní partnerstiev. Vzájomná komunikácia vytvára podmienky pre spoluprácu v témach lesníctva, poľovníctva, poľnohospodárstva, územného plánovania, cestovného ruchu či vzdelávania.

V roku 2015 došlo k rozšíreniu prechodovej zóny BR Poľana o hriňovské lazy, predstavujúce cennú ukážku tradičného obhospodarovania podhorskej krajiny. Podaniu formulára predchádzal prieskum verejnej mienky u obyvateľov priľahlých obcí a miest, či chcú, aby bolo územie Poľany zaradené do medzinárodnej sústavy biosférických rezervácií už s novými hranicami prechodnej zóny BR Poľana. Zapojilo sa do neho 12 661 respondentov, z toho až 12 157 (96 %) odpovedalo kladne.

Celková výmera BR Poľana v súčasnosti predstavuje rozlohu 24 158,23 ha. Po prijatí opatrení ohľadom posilnenia človeka v území sa výrazne zväčšila prechodová zóna, ktorá tak podporila rozvojovú funkciu BR. Zóna je považovaná za „výkladnú skriňu“ územia a je veľmi dôležité udržanie hospodáriaceho človeka v poľnohospodárskej krajine.

Vďaka pozitívnym zmenám v manažmente územia v roku 2017 predsedníčka Slovenského výboru

MAB a riaditeľka Správy CHKO Poľana Vladimíra Fabriciusová získala medzinárodné ocenenie za najlepšie manažment BR na svete – Michel Batisse Award for Biosphere Reserve Management (Mrázová & Guziová 2017).

Tŕnistá cesta s nejasným koncom, alebo svetlo na konci tunela?

Slovenská republika sa venuje Programu MAB už 30 rokov. Za tento čas však stále absentuje jasne fungujúci mechanizmus pre zabezpečenie efektívnej a kvalitnej implementácie jeho vízie. Tvorba koncepčného dokumentu rozvoja biosférických rezervácií by výrazne pomohla zjednotiť ciele pre ďalšie fungovanie týchto území. Slovenský výbor MAB má ambíciu zdefinovať efektívny model riadenia programu a určiť kompetencie tak, aby sa program implementoval multidisciplinárne s vyvážením všetkých troch funkcií BR. V zmysle odporúčaní vydaných Technických smerníc pre biosférické rezervácie je potrebné, aby tieto územia mali funkčné koordinačné rady, ktoré budú plánovať ich víziu v jednotnej línii.

Okrem spoločného strategického plánovania je potrebné zdôrazniť požiadavku na zvyšovanie

povedomia cez neformálne vzdelávanie a výchovu. V roku 2022 bol prvý krát v rámci Svetovej sústavy biosférických rezervácií oslavovaný dátum 3. november ako Medzinárodný deň biosférických rezervácií. Deň otvorených dverí, ktorý sa koná každý rok v BR na Slovensku, sa teší širokému záujmu verejnosti a upevňuje partnerské vzťahy zainteresovaných strán (stakeholdrov).

Vedenie mladej generácie k participácii na živote biosférickej rezervácie, v zmysle udržiavania tradícií a využívania krajiny udržateľným spôsobom, je predpokladom pre zdravšiu krajinu a kvalitnejší život spoločnosti, ktorá v nej žije.

V napĺňaní aktivít výrazne prispieva spolupráca medzi Štátnou ochranou prírody SR, Univerzitou Mateja Bela v Banskej Bystrici a Slovenskou akadémiou vied. Nastavenie projektu „Implementácia Agendy 2030 prostredníctvom biosférických rezervácií“ vytvára podmienky pre vypracovanie právnych analýz a postavenia biosférických rezervácií v SR. Rovnako pomáha pri zbere dát v socioekonomickej oblasti a nastavení strategických dokumentov, ktoré sú potrebné pre ďalší rozvoj týchto medzinárodne významných území. ■

Seznam literatury najdete na www.casopis.ochranaprirody.cz